

Korte bijdragen

EGODOCUMENTEN ALS ONDERDEEL VAN HET ACHTTIENDE-EEUWSE ADELLIJKE INSTRUMENTARIUM

J.K.H. Van der Meer, *Van de prins geen kwaad: De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785*, met een bijdrage van L.C. van de Pol (Assen: Van Gorcum, 2007, 388 p., ill.)

H. Vogel en M. Smits, *'Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe' – De autobiografie van Casimir Graaf von Schlippenbach (1682-1755)* (Amsterdam: Augustus, 2007, 608 p., ill.)

De auteurs van *Van de prins geen kwaad: De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785* onderscheiden tenminste vijftig manieren waarop S.P.A. Van Heiden Reinestein (1740-1806), drost van Drenthe en de 'eerste minister' van Willem V, in zijn dagboek aangeeft dat er niets bijzonders is gebeurd.¹ Notities als 'Rien de nouveau', 'Point d'évènement interessant', 'Aucune nouvelle', 'Il ne passe rien de particulier' vormen ogenschijnlijk een voorbode van een langdradig, triviaal relaas; echter, het tegendeel is waar. Deze derde bundel in de Gratama reeks, een Drentse bronnenserie,² vormt een welkome aanvulling, zowel op de historiografie van (de aanloop tot, en de beginperiode van) de Patriottentijd, als op de al bestaande uitgaven van adellijke egodocumenten uit dezelfde periode.³ Baggerman en Dekker noemen in hun

overzichtsartikel met de ondertitel 'Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw' verschillende redenen – introspectie, een persoonlijke of politieke crisis, een vorm van communicatie met het nageslacht – voor de vervaardiging van dagboeken en andere egodocumenten.⁴ Alhoewel Van Heiden Reinestein zelf geen motief noemt voor het bijhouden van zijn dagboek, gaat het hier vermoedelijk om gefilterde aantekeningen, een 'boekhouding', welke indien nodig ook actief ingezet konden worden in politieke beslommingen.⁵ Het is een dagboek dat Van Heiden Reinestein zeer waarschijnlijk 'bewust liet rondslingeren' en dat 'niet alleen zaken verbergt, maar er ook over liegt'. Zo veinst Van Heiden Reinestein in zijn dagboek dat de ongelukkig verlopen Sint-Nicolaasrel in 1782, een mede door hem georkestreerde Oranjegezinde volksopstand, ook hem overvalt.⁶

Van Heiden Reinesteins dagboek geeft vooral informatie, enerzijds over het micro- en macroniveau (lees: de Republiek) van het hofleven van Willem V waar hij deel van uitmaakte, anderzijds over het internationale podium. Het Drentse, regionale verleden blijft grotendeels buiten beschouwing in de dagboeken van de drost die bekend stond om zijn absenteïsme, waarmee de uitgave door de Stichting Vrienden van het Drents Archief enigszins een anomalie is. Van Heiden Reinestein noemt in zijn dagboek regelmatig het Verbond van Gewapende Neutraliteit op initiatief van Catharina de Grote en de Beierse successieoorlog; onderwerpen die de 18de-eeuwse politieke elite destijds bezighiel-

Laarwoud, Van Heiden Reinesteins Drentse huis. Foto van Peter van der Wielen
(Collectie Nederlandse Kastelenstichting)

den. Ook de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd komt uitgebreid aan bod, culminerend in de notitie: ‘De Staten van Holland nemen het besluit de Heer Adams in zijn hoedanigheid van Gevolmachtigd Minister van het Congres te erkennen’.⁷ Nieuws van andere hofhoudingen zoals de Franse, ontlokken Van Heiden Reinestein uitspraken over de fameuze huwelijksperikelen van Louis XVI en Marie-Antoinette: ‘Men begint te vermoeden dat de Koningin van Frankrijk zwanger is’, schrijft hij op 17 april 1778; en op 4 juni 1778: ‘De zwangerschap van de Koningin van Frankrijk zou met Pinksteren worden afgekondigd. Ze had tegen haar verloskundige gezegd, toen deze aan haar werd voorgesteld: “Ik verlang al zeven jaar u te zien”.’ Tenslotte op 23 december 1778 staat er: ‘Vernomen dat de Koningin van Frankrijk de 19e is bevallen’.

De talrijke fascinerende inkijkjes in het hofleven in Den Haag die Van Heiden Reinestein biedt, leveren een beeld op dat op sommige punten wel een beetje doet denken aan de legendarische laatste

dagen van het Franse *Ancien Régime*. Er wordt gesproken van theatervoorstellingen: ‘Hunne hoogheden doen de hoofdrollen, ik doe die van orontes’, en van avondvullende programma’s waarvoor men zich, niet anders zo lijkt het dan op Versailles’ Petit Trianon, heeft ‘vermomd als landlieden’. Ook vinden er (kinder)bals plaats, een schimmenspel en een watergevecht op de grote vijver van Het Loo, waarbij een reuzenkasteel in brand wordt gestoken.

De ludieke kanten van het achttiende-eeuwse hofleven krijgen uitgebreid de aandacht bij Van Heiden Reinestein. Of er daarbij sprake is van (zelf)spot is niet altijd duidelijk. Dat is wel het geval in de rel rond de dood van de aap van de stadhouder. Willem V had de dode aap bestemd voor de beroemde arts en zoöloog Petrus Camper, die het beest zou ontleden. Dit liep echter anders omdat de directeur van het natuur-historisch kabinet en van de menagerie van de stadhouder, Aernout Vosmaer,⁸ verzuimde – omdat hij niet bericht was, zo was het verhaal – het dier tijdig op te sturen en

het al in staat van ontbinding verkeerde. Amalia Prinses Gallitzin, met een bijzondere interesse in deze mensaap en aan wie Willem V had beloofd dat het dier beschikbaar zou worden gesteld voor onderzoek, 'bemoeit zich ermee. Daar komt levendig geschrijf uit voort, wat weer mooi materiaal oplevert voor allerlei scherts'. Kennelijk lacht men er een dag later nog steeds om, want Van Heiden Reinestein noteerde dat 'de misgelopen ontleding van de orang-oetang is voorwerp van een vrolijke conversatie'. Zoals gebruikelijk in egodocumenten uit deze periode worden diverse lichamelijke ongemakken van verschillende gradaties weergegeven: de stadhouder heeft last van een 'belemmerde transpiratie' en van 'indigestie', Prins Frederik is lichtgewond aan zijn lip, en Frederik II heeft een bloedspuwing gehad. Ook worden een aantal gruwelijke sterfgevallen, meestal verkeersongevallen, prozaïsch opgetekend: twee mannen worden verpletterd onder een klapbrug die net was opgehaald voor de stadhouder, burgemeester Dedel van Den Haag sterft nadat zijn rijtuig is omgeslagen, kamerheer Bigot valt van zijn paard en overlijdt aan zijn hoofdwond, Mevrouw Quarles, haar dochter en twee 'diensters' verdrinken als hun rijtuig omvalt in de modder. Deze dagelijkse tijdingen worden in de loop van het dagboek in toenemende mate afgewisseld met nieuws over de landelijke politieke verwickelingen die we nu associëren met de Patriottentijd.

Het hier besproken dagboek is een van de meer dan duizend tot op heden bekende Nederlandse egodocumenten, geschreven in de periode van de 16de tot en met de 18de eeuw.⁹ Slechts een kleine minderheid van de nog resterende egodocumenten is uitgegeven. Daarnaast zijn er in de loop

van de tijd uiteraard veel documenten verloren gegaan. Dit verlies heeft de gebruikelijke oorzaken die ook gelden voor andere historische bronnen, maar kan in het geval van egodocumenten ook relatief vaak op het conto van het nageslacht geschreven worden, dat de informatie te persoonlijk of discrediterend achtte. Het is dan ook een gelukkige beslissing gebleken er toe over te gaan deze belangwekkende primaire bron uit te geven.

Het 290 pagina's tellende dagboek – origineel in vijf delen, in het net overgeschreven door Van Heiden Reinestein – wordt voorafgegaan door twee informatieve introducties, die elkaar enigszins overlappen en de onhandige titels 'Inleiding dr. J.K.H. van der Meer' en 'Inleiding dr. L.C. van de Pol' dragen. Van der Meer presenteert 'het historische decor', met name een schets van de politieke context van het dagboek, en Van de Pol 'plaatst Van Heiden Reinesteins aantekeningen in de context van enkele andere egodocumenten'. Zij vergelijkt het dagboek met dat van Gijsbert Jan van Hardenbroek en staft Van Heiden Reinesteins' werk aan dat wat er over hem bekend is uit andere historische bronnen.¹⁰

Hoewel de beoordeling van de vierkante bladspiegel van het dagboek voornamelijk een kwestie is van smaak, kunnen wel enkele kritische kanttekeningen gemaakt worden over de uitgave. Deze oogt wat slordig, met onregelmatig witregels, een wel erg kleine letter, en een ongelukkige wijze van annoteren: te weinig voetnoten die naar te veel personen dan wel nieuwsfeiten verwijzen. Daardoor is het zoeken is naar de gewenste informatie. De uitgave telt verder een aantal tabellen en tijdsbalken die een kwantitatieve interpretatie lijken van een bij uitstek kwalitatieve bron. Zo is het maar de vraag of het rele-

vant is de hoeveelheid bladzijden van elk van de vijf dagboekdelen van Van Heiden Reinestein in een tabel te vatten. Verwijzingen naar Wikipedia als methode om de betrouwbaarheid te toetsen of om aan te geven dat informatie over een bepaald onderwerp niet beschikbaar is, zorgen er ten slotte voor dat de publicatie onnodig aan wetenschappelijke waarde inboet.

Per definitie behept met een ‘actor-perspectief’ gericht op *agency*, en met een nadruk op *small narratives* en beleving in plaats van een feitelijke weerslag van een groot, politiek verleden, genieten egodocumenten tegenwoordig, in wat een post-moderne tijd heet te zijn, een grote populariteit.¹¹ Naast het hierboven besproken dagboek, werd in 2007 nog een egodocument ontsloten van een achttiende-eeuwse edelman, de autobiografie van Casimir Graaf von Schlippenbach. Eén onderscheid dat wel gemaakt wordt tussen dagboeken en autobiografieën – dat de stijl van dagboeken veel minder vloeiend is dan die van autobiografieën – is onmiddellijk evident wanneer het dagboek van Van Heiden Reinestein vergeleken wordt met *‘Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe’ – De autobiografie van Casimir Graaf von Schlippenbach (1682-1755)*.¹² Het laatste werk heeft meer weg van een schelmenroman dan van een levensbeschrijving; Graaf von Schlippenbach schreef een *tour de force* met klassieke ingrediënten als liefde, seksualiteit, oorlog, moord en heldhaftigheid, welke de graaf gedictieerd zou hebben aan zijn secretaris en ex-dragonder Pieter Lievens Kersteman. Het zou interessant zijn geweest meer te hebben vernomen over de exacte wijze waarop de samenwerking tussen Von Schlippenbach en de ex-dragonder tot

stand kwam en tot uitvoering werd gebracht, en ook welke (literaire) bronnen tot inspiratie hebben gediend voor de autobiografie, die een aantal verzinselfs en overdrijvingen bevat die in ieder geval navolging van andere auteurs doet vermoeden. De boedelinventaris van Haanwijk bestaat nog, schrijven de samenstellers, en hoewel het begrijpelijk is gezien de grote omvang van deze boedel zou een gedeeltelijke weergave, tenminste van de titellijst met de werken in het bezit van de graaf, van niet te onderschatten waarde zijn geweest.

De uitgave van *‘Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe’* door Vogel en Smits maakt nieuwsgierig naar de figuur Schlippenbach, die we niet werkelijk leren kennen in de bijna 400 pagina’s tekst. Integendeel, hij lijkt na lezing van de autobiografie welhaast obscurder dan daarvoor. Een gebrek aan aanknopingspunten en de beschrijvingen van de wilde avonturen van deze Casanova roepen onwillekeurig de vergelijking op met verschillende fictieve egodocumenten, geschreven zowel in het verleden als het heden (denk bijvoorbeeld aan het eveneens in 2007 verschenen *De avonturen van Henry II Fix*, van Atte Jongstra¹³); het is niet onwaarschijnlijk dat Schlippenbachs manuscript ooit bedoeld is als een proeve binnen een dergelijk literair genre.

De twee egodocumenten, de autobiografie van Von Schlippenbach en het dagboek van Van Heiden Reinestein, vergelijkend valt op dat de samenstellers van beide bundels zich gericht hebben op een ander segment van het lezerspubliek. Von Schlippenbachs autobiografie, net als het dagboek van Van Heiden Reinestein vertaald uit het Frans, wordt ingeleid door een korte, zeer algemene historische inleiding voor lezers die onbekend zijn zelfs

met de 18de-eeuwse politieke context. Een gerichte vergelijking met andere ego-documenten in het algemeen en autobiografieën in het bijzonder, en de plaats die de autobiografie van Casimir Graaf von Schlippenbach binnen deze genres inneemt, zou veel hebben bijgedragen aan de wetenschappelijke waarde van de uitgave. Ook een literaire analyse waarbij de autobiografie van de graaf in het kader van de burleske en libertijnse tradities wordt gezien, zou nuttig zijn geweest. Deze wetenschappelijke ambitie hebben Vogel en Smits, in tegenstelling tot Van der Meer en Van de Pol, duidelijk niet gehad. Het verklaart sommige vreemde redactionele keuzes zoals de vertaling in de jij-vorm van de gesprekken tussen Casimir en zijn vader en moeder, ‘teneinde de vertrouwelijkheid tussen zoon en ouders weer te geven, die anders voor de moderne lezer verloren zou gaan’.¹⁴ Deze ‘moderne lezer’ lijkt hiermee toch wel erg onderschat te worden. De autobiografie wordt uitgeleid door

een sectie ‘Kaarten en toelichting’. Die informatie had beter verwerkt kunnen worden in voetnoten. Een aanvullende aantekening handelt over het gebrek aan afbeeldingen die refereren aan het authentieke verleden van de graaf. Een weergave van Van Schlippenbach zelf ontbreekt, naar we mogen aannemen noodgedwongen. Minder voor de hand liggend is het gebrek aan beeltenissen van voorwerpen die geassocieerd worden met hem, van zijn huizen, van het manuscript zelf, en van de genoemde boedelinventaris. Het maakt de graaf onzichtbaar en schijnbaar fictief; het is die ene keer dat zijn handtekening staat afgebeeld – eerst met rechts, dan, na zijn ongeluk, met links – dat de graaf en zijn verhaal even echt worden.

Geboren in Koerland, in het tegenwoordige Letland, maar in zijn jeugd al naar de Republiek gekomen, deed Von Schlippenbach als officier dienst in het Staatse leger. Hij schrijft zijn memoires aan het einde van zijn leven, wanneer

Haanwijk, het huis dat Casimir Graaf von Schlippenbach bewoonde aan het einde van zijn leven en het huis waar hij zijn memoires dicteerde (*foto van de auteur*)

hij op de buitenplaats Haanwijk bij 's-Hertogenbosch woont. 'In de autobiografie verklaart Casimir weliswaar dat hij de rust opzoekt van het platteland om aan het platvloers gekonkel in Den Haag te ontsnappen en zich vol bezinning voor te bereiden op de dood, maar dat lijkt slechts de halve waarheid.' De samenstellers Vogel en Smits zinspelen op het feit dat, mogelijk als gevolg van politieke intriges en steekspellen, Von Schlippenbachs militaire carrière is verzand, met grote financiële problemen als gevolg, en dat zijn schrijven vanuit Haanwijk hier mogelijk mee in verband moet worden gezien. De graaf begint zijn verhaal als volgt: 'Het is niet de bedoeling dat dit werk na mijn dood wordt gepubliceerd... Ik heb dit werk alleen maar geschreven als tijdverdrijf na mijn pensionering en niet om na mijn dood te worden bekritiseerd. Maar als het zo is dat de mens na zijn dood nog aardse genoegens kan hebben, zou ik graag willen dat dit manuscript wordt overhandigd aan de doorluchtige stadhouder, opdat hij beseft dat de Republiek werd gediend door iemand die al sinds 1696 met eer en toewijding als officier in dienst is en die zijn tijd niet heeft vermorst ... en ik hoop dat Zijne Doorluchtige Hoogheid beseft dat hij me wel wat meer salaris zou hebben kunnen geven.' Een andere hint dat Von Schlippenbach wel degelijk hoopte op de publicatie van zijn werk, is volgens Vogel en Smits gelegen in het feit dat de graaf te ijdel was en de autobiografie te vlot geschreven om niet te worden gepubliceerd.¹⁵ Het inderdaad bijzonder vloeiend geschreven levensverhaal, samengesteld op basis van 'opschrijfboekjes', die hij zegt met uitzondering van een paar jaar, zijn leven lang te hebben bijgehouden, begint ongeveer op het moment dat zijn militaire

betrokkenheid bij het Staatse leger een aanvang neemt. Na zijn beschrijving van de strijd in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van de Spaanse successieoorlog, gaat hij uitgebreid in op zijn jaren in Spanje, waar de strijd zich voortzette. Oorlogshandelingen en seksuele escapades wisselen elkaar af in zijn beschrijvingen van zijn jaren op het Iberische schiereiland. De hoofse metaforen voor seksuele handelingen in de vorm van de symbolische belegering¹⁶, verpakt Von Schlippenbach in een 18de-eeuws, classicistisch jasje waarbij het liefdeskasteel een paleis wordt en de benen van de vrouw liefdeszuilen.

Bijzonder gruwelijk is Von Schlippenbachs relaas van de amputatie van zijn rechterarm. Na geraakt te zijn in een vuurgevecht, gaat zijn wond ontsteken. De botsplinter die zijn slagader had 'doorboord', zorgde er daarnaast voor dat hij regelmatig 'een straal bloed als een fontein ... zag spuiten'. De arts, aldus de graaf, zag zich na verwoede pogingen het ledemaat te redden, uiteindelijk genoodzaakt de zaag te pakken en de arm te amputeren: 'Het was allemaal binnen een minuut gebeurd.'

De arm belet hem niet op beide fronten door te strijden; het is het einde van de oorlog dat hem terugbrengt in Nederland, terug bij zijn vrouw en twee dochters, bijna onbekenden voor de graaf. Niettegenstaande enkele komische anekdotes die deze hereniging oplevert – zijn drie vrouwelijke familieleden blijken, niet in de laatste plaats tijdens het eten, petomaan, waarop de graaf, maar half grappend, schrijft: 'Hoezeer ik ook een muzikliefhebber ben, dit concert kon ik niet appreciëren' – is de teneur van het laatste deel van het boek somber. Deze pagina's worden gedomineerd door de verdrietige dood van een van Von

Schlippenbachs dochters, het ongelukkige huwelijk van de andere, de slechte relatie met zijn vrouw en vooral zijn gefnuikte militaire carrière.

Niet lang na de afronding van zijn memoires wordt de graaf, onder nooit opgehelderde omstandigheden, op Haanwijk vermoord. Als Von Schlippenbach de pen ter hand heeft genomen in een poging het tij – niet zo zeer een persoonlijke of politieke crisis¹⁷ maar een persoonlijke crisis van politieke aard – te keren, dan heeft deze poging, gezien zijn gewelddadige dood, mogelijk een averechts effect gehad. Beide hier besproken publicaties tonen niettemin aan dat egodocumenten – dagboeken, autobiografieën, brieven, etc. – waarvan het ontstaan ‘vaak in verband gebracht [is] met de opkomst van de burgerij’¹⁸, in de achttiende eeuw niet alleen bij de (standaard)uitrusting van toenmalige burgerlijke (elite)groepen behoorde, maar ook bij die van de Nederlandse adel.

Hanneke Ronnes

- ¹ J.K.H. Van der Meer, ‘Inleiding dr. J.K.H. van der Meer’, in: *Van de prins geen kwaad: De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785*, J.K.H. van der Meer, met een bijdrage van L.C. van de Pol (Assen, 2007), xxvi; J.K.H. Van der Meer, *Van de prins geen kwaad: De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785*, met een bijdrage van L.C. van de Pol, (Assen, 2007), 20-21.
- ² De eerste twee titels in deze serie van Van Gorcum zijn: G.J. Dijk-Van Eerden, *Het kerkvoogdenboek van Roderwolde 1538-1608. Rekening en verantwoording* (Assen, 2002), en J. Bos (red.), F.R.C. Burghardt, J.K.H. van der Meer, en F. Timmerman, *Reuzen op reis. Handschrift Schoemaker – een achttiende-eeuwse kijk op de Drentse geschiedenis* (Assen, 2004).
- ³ Voor een ander voorbeeld van een dergelijk egodocument, zie: J. van Sluis, ‘De Mémoires van Hessel Vegilin van Claerbergen’, *Virtus: Jaarboek voor adels-geschiedenis*, XI (2004) 73-92.
- ⁴ R. Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’. Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw’, *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993) 5-22.

- ⁵ Van der Meer, ‘Inleiding’, in: *Van de prins geen kwaad*, xv, xix; L.C. van de Pol, ‘Inleiding dr. L.C. van de Pol’, in: *Van de prins geen kwaad: De dagboeken van S.P.A. Van Heiden Reinestein kamerheer en drost 1777-1785*, J.K.H. van der Meer, met een bijdrage van L.C. van de Pol (Assen, 2007) xl.
- ⁶ Van de Pol, ‘Inleiding’, in: *Van de prins geen kwaad*, xliii.
- ⁷ John Adams schreef zelf eveneens wetenswaardige egodocumenten, zowel dagboek als autobiografie, waarvan in beide gevallen delen gepubliceerd zijn in de negentiende eeuw. In 1961 zijn ze nogmaals gezamenlijk uitgegeven onder de titel *Diary and Autobiography of John Adams: Volumes 1-4, Diary (1755-1804) and Autobiography (Through 1780)*, Harvard University Press.
- ⁸ F.F.J.M. Pieters, ‘Notes on the menagerie and zoological cabinet of Stadholder William V of Holland, directed by Aernout Vosmaer’, *J. Soc. Bibliography Natural History* (1980) 9 (4) 539-563. Ook van Aernout Vosmaer bestaat een (ongepubliceerde) autobiografie: A. Vosmaer, *Memorie tot mijn leven behorende*, (Den Haag, Algemeen Rijksarchief).
- ⁹ Bij een inventarisatie gemaakt aan het begin van de jaren '90 van de vorige eeuw, werden wat betreft de periode van de 16^e tot en met de 18^e eeuw 1121 Nederlandse egodocumenten geteld. Zie Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’, *Opossum*, 5-22.
- ¹⁰ Van der Meer, *Van de prins geen kwaad*, vi.
- ¹¹ A. Baggerman en R. Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* I, 4 (2004) 9-10.
- ¹² Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’, *Opossum*, 12.
- ¹³ A. Jongstra, *De avonturen van Henry II Fix* (Amsterdam, 2007).
- ¹⁴ H. Vogel en M. Smits, ‘Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe’ – *De autobiografie van Casimir Graaf von Schlippenbach (1682-1755)* (Amsterdam, 2007), 539.
- ¹⁵ *Ibidem*, 25.
- ¹⁶ W. Landewé, ‘Hartveroverende belegeringen. De belegering van het liefdeskasteel in de middeleeuwse kunst’, *Madoc Tijdschrift over Middeleeuwen* (2001) 3, 139-149.
- ¹⁷ Baggerman en Dekker, *Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven*, 5-22.
- ¹⁸ Dekker, ‘Dat mijn lieven kinderen weten zouden...’, 15.